

“Vom Ehebruch und weglauffen”

Skilsmissegrunde hos Bugenhagen, Hemmingsen og
Frederik II

Professor, dr.phil.

Per Ingesman

Abstract: In 1539, Johann Bugenhagen wrote a book, *Vom Ehebruch und weglauffen* (“On adultery and desertion”), to advice King Christian III on the handling of marital cases. Based on Scripture, divorce is allowable only if a spouse commits adultery or runs away secretly. The article compares Bugenhagen’s two grounds for divorce with those found in Niels Hemmingsen’s *Libellus de coniugio, repudio, et divortio* from 1572 and in the Marriage Ordinance of King Frederik II of 1582. It is argued that Hemmingsen in allowing six grounds for divorce, including e.g. violence and impiety, follows Philipp Melancthon, who not only accepted the two scriptural grounds, but also a number of additional grounds from Roman Law and Canon Law. With its three grounds for divorce – adultery, desertion, and impotence – the Marriage Ordinance of 1582 reflected legal practice developed in the law courts that had been handling marital cases since the introduction of the Reformation.

Keywords: Protestant Reformation – Marriage – Divorce – Marital Law – Johann Bugenhagen – Niels Hemmingsen – Danish Marriage Ordinance of 1582

I middelalderens katolske kirke var ægteskabet et sakramente. Det forener én mand og én kvinde i en i princippet uopløselig forening, der ikke kan indbefatte andre, og som varer, indtil en af parterne afgår ved døden.¹ Ægteskabets sakramentale status var den vigtigste begrundelse for, at det hørte under kirkens jurisdiktion, var reguleret af kirkelig lovgivning og behandledes af kirkelige domstole. I 1100- og 1200-tallet udformede lærde teologer, men først og fremmest jurister, de såkaldte kanonister, den ægteskabslovgivning, der indgik som en del af kirkens kanoniske ret.² Da den kanoniske ægteskabsret

1. Christopher N.L. Brooke. *The Medieval Idea of Marriage*. Oxford/New York: Oxford University Press 1989, især 273-280.

2. Se James A. Brundage. *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago & London: The University of Chicago Press 1987, især 229-486. En kort fremstilling på dansk gives i Ernst Andersen. *Træk af juraens udvikling*, I: 25 essays. København: Juristforbundets Forlag 1970, 284-326.

var forholdsvis kompliceret, blev pådømmelse af sager om ægteskab i løbet af middelalderen et særligt speciale for de biskoppelige domstole med deres universitetsuddannede dommere, officialer. I senmiddelalderen blev disse officialsdomstole nærmest bestormet af ægtepar med samlivsproblemer.³ Domstolene kunne naturligvis ikke bevilge skilsmisse, men de kunne ved en nærmere undersøgelse af en sag fx nå frem til, at de to parter i sagen havde været for nært beslægtede til overhovedet at måtte indgå ægteskab. Beregningen af, om to parter var for nært beslægtede, var en særlig kompliceret sag, blandt andet fordi den også omfattede det såkaldte “åndelige slægtskab” (*cognatio spiritualis*), som etableredes mellem et barn og dets faddere ved dåben. På den måde kunne et ægteskab annulleres, men ellers strakte de kirkelige domstoles myndighed sig ikke længere end til at bevilge en separation *a mensa et thoro*, som det hed (Donahue 2007, 521-561). Det betød, at et ægtepar ikke længere var forpligtet til at dele bord og seng, altså have en fælles husholdning. Formelt var parret dog stadigvæk gift, og fandt enten mand eller kvinde sig en anden partner, var der tale om hor, som kunne straffes.

At den protestantiske reformation introducerede muligheden for, at et ægtepar kunne blive skilt, med tilladelse for parterne til at gifte sig igen, var derfor “a truly revolutionary moment in the history of marriage and the family during the sixteenth century”.⁴ Adgangen til skilsmisse var en konsekvens af, at Martin Luther havde frakendt ægteskabet status som sakramente, hvorved det samtidig mistede grundelsen for at være under kirkens jurisdiktion. Luther anerkendte, at ægteskabet var en del af den guddommelige skabelsesordning – men bortset fra dét var det “ein weltlich geschefft”,⁵ som hørte under verdslig øvrighed. Hans opfattelse blev overtaget af andre reformatorer og førte til ændringer af ægteskabsretten i de fleste protestantiske lande. Forud gik ofte omfattende diskussioner, der var en integreret del af reformationskampen, eftersom reformatorernes lovprisning

3. Se den klassiske fremstilling af Richard Helmholz. *Marriage Litigation in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press 1974. En nyere undersøgelse er Charles Donahue, Jr. *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*. Cambridge: Cambridge University Press 2007.

4. Thomas Max Safley. *Let no man put asunder. The control of marriage in the German Southwest: a comparative study, 1550-1600*. Kirksville (MO): The Sixteenth Century Journal Publishers 1984, 182.

5. Martin Luther. Ein Traubüchlein für die einfältigen Pfarrherrn. 1529. WA 30 III, 43-80 (74).

af ægteskabet hang tæt sammen med deres opgør med pavekirkenes tvungne cølibat for præster, munke og nonner.⁶

I en tysk kontekst var spørgsmålet om reformationens ægteskabsretslige konsekvenser blevet rejst allerede i 1520'erne, i det følgende årti diskuteredes det livligt af både teologer og jurister, og en række publikationer om spørgsmålet så dagens lys.⁷ Luther selv lagde for, da han efter i 1522 at have udsendt skriftet *Vom ehelichen Leben* gav sin mest udførlige behandling af emnet i *Von Ehesachen* fra 1530; men også Philipp Melanchthon og Johann Bugenhagen bidrog til debatten. Et vigtigt indlæg i diskussionen om ægteskabsagers behandling kom, da man i 1540 i ét bind udgav Luthers *Von Ehesachen* (1530), Bugenhagens *Vom Ehebruch und weglauffen* (1539) og Melanchthons *De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus* (1540).⁸

Især Bugenhagens bidrag påkalder sig interesse i en dansk sammenhæng. Baggrunden for Bugenhagens skrift var en konkret sag fra Hertugdømmet Slesvig, som havde fået amtmanden på Gottorp slot til at bede sognepræsten Hermann Tast i Husum om en betænkning: Var det tilladt at indgå et nyt ægteskab for en person, der var blevet forladt af sin ægtefælle – det forhold, som i middelalderkirkens kanoniske ægteskabsret kaldtes *desertio*? Hermann Tasts betænkning endte hos Christian III, der øjensynligt fandt den mindre tilfredsstillende og derfor søgte nærmere råd hos Bugenhagen, der i foråret 1539 stod foran afslutningen på sit to år lange ophold i Danmark, hvor han havde hjulpet med at indføre reformationen. Det ønskede råd fik kongen i form af skriftet *Vom Ehebruch und weglauffen*, som Bugenhagen færdiggjorde i april 1539 og siden, i Wittenberg det følgende år, lod trykke tilegnet “an Königliche Maiestat zu Dennemarcken etc.”⁹ I sit skrift opererer Bugenhagen af skilsmissegrunde kun med de to,

6. Roderick Phillips. *Putting asunder. A history of divorce in Western society*. Cambridge: Cambridge University Press 1988, 40-94.

7. Joel F. Harrington. *Reordering marriage and society in Reformation Germany*. Cambridge: Cambridge University Press 1995; John Witte, Jr. *From Sacrament to Contract. Marriage, Religion, and Law in the Western Tradition*. Louisville (KY): Westminster John Knox Press 1997, især 42-73; John Witte, Jr. *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press 2002, især 53-85, 199-255.

8. *Von Ehesachen. D. Mart. Luth. Item. Vom Ehebruch vnd weglauffen. D. Johan Bugenhagen Pomerl an Königliche Maiestat zu Dennemarcken etc. De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus. Philippi Melanthonis*. Wittenberg: Ioseph Clug 1540. I det følgende henviser jeg til de to første skrifter i bogen som henholdsvis “Luther 1530” og “Bugenhagen 1539”.

9. Om baggrunden for skriftet, se Martin Schwarz Lausten. *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*. København: ANIS 2011, 213f; Morten Kjer & Mattias Skat Sommer. “The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1485-1558).” I *Law and The Christian Tradition in Scan-*

der er nævnt i titlen: ægteskabsbrud (hor) og *weglauffen*, altså *desertio*. Her lå han – som vi skal få at se – helt på linie med Luther, der i *Von Ehesachen* anfører de samme to skilsmissegrunde.

I hidtidige fremstillinger af dansk ægteskabsrets historie er Bugenhagens skrift ikke tillagt nogen betydning.¹⁰ Hvis en teolog af betydning for dansk ægteskabsret fremhæves, er det først og fremmest Niels Hemmingsen. Han begrundede i sin *Libellus de coniugio, repudio, et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in Regnis Dania et Norvegia constituti sunt* fra 1572, hvorfor man skulle have en ny lovgivning på ægteskabsområdet, og etablerede det skriftbaserede fundament, hvorpå den måtte bygges.¹¹ Derfor skal han også have spillet hovedrollen, da man ti år senere fik en ny, protestantisk ægteskabsret med Frederik II's Ægteskabsordinans af 19. juni 1582. Hemmingsen betragtes som "koncipisten" til ordinansen, eller i hvert fald et første udkast til denne; og ordinansen er da også – som udgiveren, V.A. Secher, konstaterer – "på mange steder kun en oversættelse af sætningerne i *Libellus*."¹²

Mens Ægteskabsordinansen af 1582 indførte muligheden for, at ægteskaber kunne opløses i tre tilfælde, ved hor, *desertio* og impotens, har Hemmingsen i sin *Libellus* hele seks, idet han til hor, *desertio* og impotens som de tre første grunde føjer "fejltagelse" (*Error*), vold (*Violentia*) og ugudelighed (*Impietas*) (Hemmingsen 1572, 138f).

Det rejser efter min mening to spørgsmål. For det første: Hvorfor opererer Hemmingsen, i modsætning til både Luther og Bugenhagen, med seks legitime skilsmissegrunde? For det andet: Hvad er

dinavia, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt. 2021. 68-89. London & New York: Routledge, 79-82.

10. Det er fx ikke nævnt i en af feltets klassikere: Ernst Andersen. *Ægteskabsret*, I-II. København: G.E.C. Gad 1954-56.

11. Niels Hemmingsen. *Libellus de coniugio, repudio et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in regnis Dania et Norvegia constituti sunt*. Leipzig: Iohannes Steinman 1572. Richard Motts oversættelse til dansk kan kun bruges til en første orientering i teksten: Niels Hemmingsen. *Vejledning i ægteskabs-sager 1572*. Oversat, og med indledning og noter, ved Richard Mott. København: Øresund 1987. Motts inddeling af Hemmingsens tekst i 447 paragraffer er hans eget påfund.

12. *Corpus constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1600*, udg. V.A. Secher, I-VI. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1887-1918, II, 270-296 (273, 275). Secher følges helt af Jens Glebe-Møller. "Sociale aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab." *Kirkehistoriske Samlinger* (1979): 7-56 (34f, 40, 42f). Sechers konstatering underbygges i Mattias Skat Sommer & Morten Kjær. "The Christian jurisprudence of Niels Hemmingsen (1513-1600)". I *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt. 2021. 128-150. London & New York: Routledge, 140-142.

forklaringen på, at Ægteskabsordinansen har tre skilsmissegrunde, således at den både afviger fra Luther og Bugenhagen på den ene side og fra Hemmingsen på den anden? De to spørgsmål vil jeg forsøge at besvare i denne artikel.

Wittenbergteologernes ægteskabsbog fra 1540

Udgaven i ét bind af Luthers *Von Ehesachen*, Bugenhagens *Vom Ehebruch und weglauffen* og Melanchthons *De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus* kom som sagt i 1540.¹³ Og den har øjensynligt været en succes, eftersom der allerede i udgivelsesåret måtte foranstalles hele to nye udgaver (Geisenhof 1908, 356-359 (nr. 302, 303, 304)). I det følgende skal jeg kort præsentere de tre reformatorers forudsætninger for at behandle ægteskabsretlige problemstillinger og hovedindholdet af deres respektive værker.

Martin Luther var optaget af ægteskab og ægteskabsproblemer igennem hele sit liv.¹⁴ Allerede i 1519 udsendte han sit første skrift om den ægteskabelige stand, *Ein Sermon von dem ehelichen Stand*, men det var først i *De captivitate Babylonica* fra 1520, at han gjorde op med den katolske forståelse af ægteskabet som et sakramente. Det betød dog ingen nedvurdering af ægteskabet, tværtimod. I modsætning til alle menneskelige love, især alle reglerne om ægteskab og cølibat i den kanoniske ret, var ægteskabet mellem mand og kvinde nemlig en gudgiven ordning, indstiftet som det var af Gud selv i Paradisets have.

Med henvisning til Jesu ord i Matthæusevangeliet ville Luther tillade skilsmisse og påfølgende nyt ægteskab for den mand eller kvinde, hvis ægtefælle havde begået ægteskabsbrud.¹⁵ Men Luther fandt også en anden skilsmissegrund i Det Nye Testamente. I 1. Korintherbrev kap. 7 siger Paulus om den situation, hvor en kristen er gift med en

13. I det følgende bruger jeg den første udgave fra 1540 af bogen. Den har nr. 302 i Georg Geisenhof. *Bibliotheca Bugenbagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*. Leipzig: M. Heinsius Nachfolger 1908 (genoptryk Nieuwkoop: B. de Graaf 1963), 356-358.

14. Litteraturen herom er enorm. Det følgende bygger på Albert Stein. “Luther über Eherecht und Juristen”. I *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, red. Helmar Junghans. 1983. I, 171-185, II, 781-785. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

15. Jf. Matt 5, 32: “Enhver, som skiller sig fra sin hustru af anden grund end utugt, forvolder, at der begås ægteskabsbrud med hende, og den, der gifter sig med en fraskilt kvinde, begår ægteskabsbrud”. Bibelen citeres efter den autoriserede danske oversættelse fra 1992.

hedning: “Men vil den ikke-troende ægtefælle skilles, så lad det ske; en broder eller en søster er ikke bundet i sådanne tilfælde” (v. 15). I den kanoniske ret var dette Paulussted brugt som den eneste mulighed for at give skilsmisse, og det havde derfor også fået sin egen betegnelse: det kaldtes *Privilegium Paulinum* (Phillips 1988, 2, 17f, 55f, 67f, 70).

Luthers brug af Paulusstedet er behandlet af Ernst Andersen i hans store fremstilling af ægteskabsretten (Andersen 1954-56, II, 248-250). I *De captivitate Babylonica* ville Luther i 1520 tillade skilsmisse for en kvinde, der var blevet forladt af sin mand på en “ondsindet” måde.¹⁶ Denne skilsmissegrund, med en juridisk term *desertio malitiosa*, fastholdt Luther med lidt varierende ordvalg i sine senere ægteskabsskrifter. Men i *Vom ehelichen Leben* fra 1522 udvidede han sin forståelse af Paulusstedet, så der fremkom en tredje begrundelse for skilsmisse: Den kunne bevilges, hvis en ægtefælle vedholdende og hårdnakket nægtede ægteskabeligt samliv.¹⁷

Ernst Andersen er imidlertid ikke opmærksom på, at denne tredje skilsmissegrund i løbet af 1520'erne gled i baggrunden hos Luther. I *Vom Ehesachen* fra 1530 tales kun om hor og *desertio* som skilsmissegrunde, og hvis *desertio* skal være gyldig som skilsmissegrund, skal der være tale om, at en ægtemand har forladt sin hustru uden hendes vilje og viden, “hemmeligt og lumsk” (“heimlich vnd meuchlinges weg leufft”).¹⁸ Ifølge Ernst Kinder kan ændringen forklares med, at Luthers i udgangspunktet “biologisk” betingede skilsmissegrunde – der hang sammen med hans syn på seksualdriften som en naturlig menneskelig drift, der må have mulighed for at komme til legitim udfoldelse inden for ægteskabets rammer, hvis ikke den skal resultere i hor og utugt – efter 1522 erstattes af en mere “kristelig” holdning, hvor tilgivelse og forsoning i evangeliets ånd kommer i højsædet, og hvor en retslig skilsmisse på grund af ægteskabsbrud eller *desertio* derfor kun skal være en sidste udvej.¹⁹

En anden ting, der også forsvandt hos Luther, var impotens som skilsmissegrund. I *Vom ehelichen Leben* fra 1522 hedder det, at den første grund til skilsmisse er: “... Wenn man oder weyb untüchtig tzur ehe ist der glidmaß odder nature halben...” (WA 10 II, 287).

16. Jf. Martin Luther. *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*. 1520. WA 6, 484-573 (559f).

17. Jf. Martin Luther. *Vom Ehelichen Leben*. 1522. WA 10 II, 267-304 (290). Andersen 1954-56, II, 249f taler om *desertio non localis*, Witte 1997, 69 om *quasi-desertion*.

18. Luther 1530, L i verso – L iij recto; Martin Luther. *Von Ehesachen*. 1530. WA 30 III, 198-248 (242).

19. Ernst Kinder. “Luthers Stellung zur Ehescheidung”. *Luther. Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 25 (1953): 27-38.

Herom er der ingen tale i *Vom Ehesachen* fra 1530. Dette skrifs to skilsmissegrunde hor og *desertio* blev derfor stående som “the classic Protestant grounds for the dissolution of marriage” (Phillips 1988, 65, jf. 90).

Med hensyn til ægteskabsretslige kvalifikationer stod Johann Bugenhagen ikke meget tilbage for Luther. Hele tre år før Luther var han i 1522 en af de første præster i den tyske reformationsbevægelse til at gifte sig. I 1525 gav han et udførligt forsvar for præsters ægteskab i et skrift, der først kom på latin som *De coniugio episcoporum et diaconorum*, men allerede samme år oversattes til tysk og udkom under titlen *Von dem ehelichen stande der Bischoffe und Diaken*.²⁰ Fra slutningen af 1520'erne var han med til at skrive kirkeordninger, der inkluderede ny ægteskabslovgivning, for en halv snes nordtyske fyrstedømmer og byer (Witte 1997, 55). Det var altså en specialist på feltet ægteskabsret, som havde udarbejdet *Vom Ehebruch und weglauffen*.²¹ Indholdet af dette skrift kommer jeg tilbage til nedenfor.

Som Luther og Bugenhagen skrev også Philipp Melanchthon en bog om ægteskabet: en lille traktat med titlen *De coniugio*, som udkom første gang separat i 1551, men som fra den 13. udgave af *Loci theologici* fra 1552 var tilføjet i dette værk.²² Melanchthons *De arbore consanguinitatis et affinitatis, sive de gradibus*, der i 1540 tryktes sammen med Luthers og Bugenhagens ægteskabsskrifter, kom også som selvstændig publikation, endda i flere udgaver.²³ Der er tale om et ganske lille skrift, der giver en rent informativ redegørelse for terminologien og beregningsmåden i forbindelse med grader af beslægtethed og for, i hvilke grader ægteskab er forbudt.

20. Norbert Buske. “Titeleinfassungen der Schriften Johannes Bugenhagens – Ein Beitrag zur Entwicklung der reformatorischen Bilderwelt”. I *Johannes Bugenhagen (1485-1558). Der Bischof der Reformation*, red. Irmfried Garbe & Heinrich Kröger. 2010. 345-384. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 359-361, 378f. Geisenhof 1908, 192-200 nævner fire latinske og fire tyske udgaver, alle fra 1525-26 (nr. 155-161).

21. Der findes ingen specialstudier af Bugenhagens syn på ægteskab og hans virke som ægteskabsretslig rådgiver. Enkelte aspekter behandles i Anneliese Sprengler-Ruppenthal. *Gesammelte Aufsätze. Zu den Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. Tübingen: Mohr Siebeck 2004, 216-219, 228f, 231, 354-358.

22. Philipp Melanchthon. *De coniugio*. CR 21, 1051-1076. Udgivelseshistorien findes i en fodnote på sp. 1051.

23. Philipp Melanchthon. *De arbore consanguinitatis et affinitatis, sive de gradibus*. CR 16, 509-524. Ifølge indledningen kom der i alt 13 udgaver i Melanchthons egen levetid.

Bugenhagens *Vom Ehebruch und weglauffen* (1539)

Som nævnt forfattede Bugenhagen sit skrift *Vom Ehebruch und weglauffen*, efter at Christian III havde bedt ham om en stillingtagen i en konkret sag om *desertio*. I et afsluttende efterskrift til den danske konge oplyser Bugenhagen, at skriftet blev påbegyndt i København før påske og færdiggjort på Nyborg slot den 13. april 1539 (X iv recto).

Kort efter anbefalede Bugenhagen det til de danske superintendenter i det såkaldte "sendebrev", som han den 28. april 1539 skrev, mens han stadigvæk opholdt sig i Nyborg. Ifølge brevet er der tale om en lille bog, som han har skrevet til kongelig majestæt "om nogle af de mere alvorlige ægteskabsager" (*libellus de quibusdam grauioribus causis matrimonialibus*), og som i tillæg til "vor fader hr. Luthers lille bog" kan konsulteres i samvittighedssager.²⁴

Som titlen antyder, falder Bugenhagens skrift i to hoveddele, en om ægteskabsbrud og en om *desertio*. For Bugenhagen er skilsmisse i tilfælde af hor kun en nødløsning, som man skal gøre alt for at undgå. Har et ægteskabsbrud fundet sted, skal den skyldige part formanest til at ydmyge sig og bede om tilgivelse, og den uskyldige part skal formanest til at tilgive. Ja, Bugenhagen går så vidt, at han vil nægte en kvinde, der lukker sit hjerte for en bodfærdig mand, der efter et ægteskabsbrud vil tilbage, adgang til nadverens sakramente (O i recto – O ij recto). Kun hvis en forsoning ikke kan opnås, kan skilsmisse komme på tale (O ij recto – P iv verso). Ved indgåelse af et nyt ægteskab skal alt foregå med mindst mulig offentlighed. Ægteskabsindgåelsen skal ske uden "kirkegang og andet offentligt bryllup", og om der foreligger ægteskabshindringer skal undersøges på forhånd, så man ikke behøver foretage lysning fra prædikestolen. Det hele skal få alle til at forstå, "das dis nicht sey eine freye sache/ sondern eine notsache" (Q i recto).

Skilsmisse ved *desertio* skal kun bevilges, såfremt der foreligger "heimlich Weglauffen".²⁵ Det vil sige, at en mand stiltiende eller med løgne har forladt sin hustru, fordi han ikke vil være hos hende, og man ikke ved, hvor han er – eller han ikke vil komme tilbage trods opfordringer hertil. Er han løbet væk med en anden kvinde, er det et endnu værre ægteskabsbrud end i andre tilfælde, og i den situation kan den efterladte kvinde efter et år træde frem for øvrigheden og

24. H.F. Rørdam. "Et nyt Bidrag til Oplysning om Dr. Johan Bugenhagens Virksomhed i Danmark." *Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. III (1864-66): 465-482 (477).

25. Sådan hedder det i overskrifterne på bl. Q ij recto og T i recto. Da Bugenhagen et andet sted taler om "mutwillig weglauffen" og "heimlich oder freuenlich weglauffen" (P i recto), nærmer han sig *desertio malitiosa*.

bede om skilsmisse (T i recto – T ij recto). Hvis manden derimod er løbet væk uden en anden kvinde, er der ikke tale om et ægteskabsbrud, og Bugenhagen må derfor argumentere lidt anderledes. Idet han øjensynligt ikke vil benytte sig af Paulusstedet i 1. Korintherbrev kap. 7, siger han i stedet, at den hemmelige forsvinden har iturevet ægtebåndet mellem to legemer, som Gud selv har sammenføjet, “wider das Gesetz Gottes/ vnd wider die gantze Ehesache/ da Christus von redet/ Matth xix” (T ij recto).²⁶ I den situation skal kvinden vente et år, i løbet af hvilket hun skal forsøge at finde manden, få opklaret “ob er ehrlich oder vnehrlich sich halte”, og – såfremt han lever “ærligt” – få ham tilbage med øvrighedens hjælp. Først hvis det ikke lykkes, må skilsmisse bevilges og tilladelse til at indgå nyt ægteskab gives. Også i denne situation skal indgåelse af det nye ægteskab ske uden kirkegang mv. (V ij recto – X i recto).

Niels Hemmingsens *Libellus de coniugio, repudio, et divortio* (1572)

Ligesom i Tyskland var et opgør med cølibatskravet for gejstlige og en lovprisning af ægteskabet som en gudgiven, hellig orden et tema i den danske reformationens bevægelse helt fra dens start i 1520'erne. Efter reformationens konsolidering kom teologisk vejledningslitteratur om ægteskab beregnet for lægfolket udarbejdet eller oversat af blandt andre Peder og Niels Palladius, superintendenten i henholdsvis Roskilde og Lund. Kulminationen på udsendelsen af værker om ægteskab i den danske reformation kom i 1572, da Niels Hemmingsen udsendte hele to ægteskabsbøger.²⁷ Den ene var en over 400 sider tyk bog i vejledningsgenren: *Om Ecteskab At 1. Betencke, 2. Begynde, 3. Fuldkomme, 4. Leffue vdi, 1. Vislige, 2. ærlige, 3. Gudfructige, 4. rolige.*

26. Jf. Matt 19, 3-6: “Nogle farisæere kom hen til Jesus, og for at sætte ham på prøve spurgte de: ‘Er det tilladt en mand at skille sig fra sin hustru af en hvilken som helst grund?’ Han sagde: ‘Har I ikke læst, at Skaberen fra begyndelsen skabte dem som mand og kvinde og sagde: ‘Derfor skal en mand forlade sin far og mor og binde sig til sin hustru, og de to skal blive ét kød’? Hvad Gud altså har sammenføjet, må et menneske ikke adskille.”

27. Martin Schwarz Lausten. *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*. København: ANIS 2013, 261-270; Sommer & Kjær 2021, 135-140. Allerede tidligere, i *Enchiridion theologicum* fra 1557 og i *Postillen* fra 1561, havde Hemmingsen behandlet ægteskab og skilsmisse; se Glebe-Møller 1979, 34-44. Om Hemmingsen generelt, se senest Mattias Skat Sommer. *Envisioning the Christian Society. Niels Hemmingsen (1513-1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*. Tübingen: Mohr Siebeck 2020 – der dog ikke gør brug af ægteskabsbøgerne.

En Christelig vnderuisning. Den anden var den 200 sider store latinske *Libellus de coniugio, repudio, et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in Regnis Dania et Norvegia constituti sunt.* Den var – som titlen og det latinske sprog viser – direkte møntet på ægteskabssagers retslige behandling. På dette punkt havde Hemmingsen erfaring fra sin deltagelse i pådømmelse af ægteskabssager sammen med domkapitlet i Roskilde.²⁸

Niels Hemmingsens bog udkom hos Johannes Steinmann i Leipzig i 1572. Som forord var den forsynet med et brev af 1. december 1572 til forlæggeren, Ernst Voegelin, fra dr. Johann Stössel, der fortalte lidt om bogens tilblivelseshistorie og formål: Da han havde været i Danmark sammen med kurfyrst August af Sachsen, havde Stössel mødt Hemmingsen, med hvem han havde drøftet spørgsmål om ægteskab og ægteskabelige stridigheder. Hemmingsen havde derefter udarbejdet et skrift, som Stössel havde fået overladt og nu sender til Voegelin for at få trykt. Ifølge Stössel vil en trykt udgave ikke blot kunne bruges af de danske, men også af de tyske kirker.²⁹ Det fik han ret i, for Hemmingsens bog blev en af de mest citerede i tysk evangelisk ægteskabsret.³⁰

Den latinske bog falder i fire hoveddele: “Om ægteskab” (*De coniugio*) (4-120), “Om at hæve trolovelser” (*De repudiis*) (120-132), “Om skilsmisser” (*De divortiiis*) (132-162) og “Forskellige sager” (*Casus varii*) (162-180).

Til indledning i behandlingen af skilsmisse anfører Hemmingsen, at der skal være retfærdige grunde til at bevilge skilsmisse, men at “doktorernes” anskuelser varierer med hensyn til disse grunde: Nogle anerkender kun én grund til skilsmisse, andre tillader to, tre, fem eller mange flere retfærdige skilsmissegrunde (*iustas diuortij causas*) (132f). De, der kun anerkender én eneste grund til skilsmisse, nemlig hor (*adulterium*), henviser til Kristi klare ord i Matthæusevangeliets kap. 19. Andre vil hertil indvende, at Paulus i 1. Korintherbrev kap. 7 nævner en anden grund til skilsmisse ud over utugt (*fornicatio*), nemlig en vantro *desertio*, “det er, når en vantro på ondskabsfuld vis (*malitiose*) forlader og løsriver sig fra sin fromme ægtefælle” (133). I dét tilfælde er, siger de, den forladede fri til at gifte sig igen, idet de videre citerer Paulus’ ord: “Hvis den vantro går bort, lad ham gå bort, en

28. Jf. hans omtale af en konkret afgørelse truffet af dommerne *in Consistorio Roschildensi*; Hemmingsen 1572, 63.

29. Om Stössels forord, se ekskursen i Glebe-Møller 1979, 40f.

30. Hartwig Dieterich. *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.* München: Claudius Verlag 1970, 174, note 25.

broder eller søster er ikke bundet i dette tilfælde”.³¹ Det, Hemmingsen her refererer til, er kanonisternes brug af *Privilegium Paulinum*.

Der følger en videre diskussion, der konkluderer, at Kristi ord i Matthæusevangeliet ikke skal forstås sådan, at kun hor er en gyldig grund til skilsmisse; også andre alvorlige forbrydelser kan give adgang til skilsmisse, som man blandt andet ser af Romerretten (136).³² Efter at have behandlet også kanonisternes opfattelse af, at der findes tolv *impedimenta matrimonij*, tolv forhold, der enten forbyder, at et ægteskab kan indgås, eller bevirker, at et indgået ægteskab må annulleres,³³ konkluderer Hemmingsen, at der er seks anvendelige skilsmissegrunde: for det første hor (*Adulterium*), for det andet ondsksfuld rømning (*Malitiosa desertio*), for det tredje legemernes uegnethed til ægteskabelig brug (*Inhabilitas corporum, ad vsum matrimonij*), for det fjerde “fejltagelse” (*Error*), for det femte vold (*Violentia*) og for det sjette ugudelighed (*Impietas*) (138f). Dem går han derefter i gang med at behandle i tur og orden.

Den første og mest retfærdige grund til skilsmisse er hor (139-147). Med hensyn til denne skilsmissegrund indleder Hemmingsen med at sige, at der er forskel på, om en person har begået hor en eller to gange, uden offentlig skændsel (*sine infamia publica*), eller om han i ondskskab “har prostitueret sig med offentlig skændsel” (*prostituit se cum infamia publica*). I førstnævnte tilfælde vil Hemmingsen råde den uskyldige person til at tilgive synderen, således at det onde i hans hus skjules, og forargelsen (*scandalum*) begravnes (139). Men hvis den skyldige person har påbegyndt et sådant liv, “at intet andet end en forurening af huset med forargelse og det dårligste eksempel for andre kan forventes fra ham, så skal han forkastes fuldstændigt, gerne med øvrighedens autoritet” (139).

Skilsmisse kan i dette tilfælde gives, fordi den mand eller kvinde, der har begået hor, selv på ondsksfuld vis har adskilt det, som

31. Hemmingsen 1572, 133: *Ad hoc confirmandum, testimonium Pauli adducunt: Si infidelis discedit, discedat, Non est alligatus frater aut soror in huiusmodi*. Den første sætning er et direkte citat fra Vulgata, den anden en omskrivning. I den fortsatte diskussion af Paulusstedet gengives Vulgataeteksten næsten bogstavret (147).

32. Det sidste belægges med et citat fra *Codex Justiniani*. Om de protestantiske reformatorers brug af romerretslig skilsmisselovgivning fra senantikken, der var at finde i *Codex Theodosianus* (438) – som Hemmingsen også henviser til – og *Codex Justiniani* (534), jf. Witte 1997, 66f, 72f; Witte 2002, 247f; Sprengler-Ruppenthal 2004, især 213, 236-240, 242-247.

33. Kanonisterne talte om henholdsvis *impedimenta prohibitiva* og *impedimenta dirimentia*, se Andersen 1970, 311-317; Phillips 1988, 5-8; Witte 1997, 33. Det var karakteristisk for den protestantiske ægteskabsret, at den brugte nogle af de *impedimenta*, der i kanonisk ret kunne føre til separation, til at give skilsmisse; se Witte 1997, 61-73.

Gud har sammenføjet (139). Selv om der foreligger hor, kan der være omstændigheder, der lægger hindringer i vejen for en retfærdig skilsmisse. Derfor bør ingen "på egen autoritet" (*propria autoritate*) skille sig af med en ægtefælle, der er grebet i hor, "men skal forlange en dommers afgørelse, så sagen med dens omstændigheder kan blive undersøgt" (140). Hvilke undersøgelser der skal foretages, og hvordan der skal fældes dom, gør Hemmingsen rede for i detaljer, men det behøver vi ikke gå nærmere ind på her.

Derefter kommer Hemmingsen til den anden skilsmissegrund, den ondsksfulde rømning (*Malitiosa desertio*) (147-151). Her fortsætter han diskussionen af stedet i 1. Korintherbrev kap. 7: At Paulus siger, at den broder eller søster, der er blevet forladt af sin vantro ægtefælle, ikke er bundet (*seruituti subiectus*), betyder, at "den forladte troende person er fri fra ægteskabets bånd. Og hvis han er fri, skal man viselig ikke nægte ham at søge et nyt ægteskab" (147). Fra dette særlige tilfælde af *desertio* slutter – siger Hemmingsen – "Luther og andre fremragende teologer" med rette til det almene, til *quamlibet malitosam desertionem*, hvor en mand drevet af væmmelse ved og had til sin "fromme og ærbare hustru" forlader hende for at søge kærlighed og lykke andetsteds (148f). At manden ved at forlade sin ægtehustru "har afskåret sig fra hendes legeme og på ondsksfuld vis har berøvet hende retten til hans legeme", vil Hemmingsen sidestille med hor: Hans handling "er sandelig ikke mindre sørgelig for en ærbar kvinde end en tilstedeværende ægtemands hor" (149).

Den tredje legitime skilsmissegrund er legemernes uegnethed til ægteskabelig brug (*Inhabilitas corporum, ad vsum matrimonij*) (151-153). Ønskes en skilsmisse med mandens manglende evne til at gennemføre et samleje som begrundelse, skal dommeren forsøge at opklare, om manglen var til stede før brylluppet, eller om den først er indtruffet efter, om manglen kan kureres, og om kvinden var bekendt med den før brylluppet, idet afgørelsen i sagen varierer afhængigt af svarene på disse spørgsmål. Hvis den mandlige legemsuegnethed gik forud for brylluppet, kan den raske person, som beder om skilsmisse, blive fri, for så forelå der ikke noget sandt ægteskab (152). Hvis den derimod er indtruffet efter brylluppet, eller hvis kvinden kendte til den før ægteskabsindgåelsen, må parterne leve med den, og skilsmisse kan ikke bevilges.

Som den fjerde skilsmissegrund nævner Hemmingsen *error*, det at en person er blevet vildledt ved indgåelsen af sit ægteskab (153-156).³⁴ Kun det vigtigste af hans eksempler skal nævnes, nemlig at han vil

34. Om *error* som grund for at erklære et ægteskab ugyldigt i kanonisk ægteskabsret, se Andersen 1970, 303-305.

tillade skilsmisse for en mand, der har giftet sig med en kvinde, som han fejlagtigt troede var jomfru. Var hun fordærvet (*corrupta*) allerede ved troløvelsen, har hun bedraget sin mand ved at indgå aftale om ægteskab med ham, og hvis hendes forseelse er sket mellem troløvelsen og brylluppet, svarer det til, at hun har begået hor. Også selv om mandens og kvindens ægteskab er fuldbyrdet, skal dommeren kunne bevilge skilsmisse til en mand, der er blevet bedraget på denne måde (154).

I sin behandling af vold som den femte skilsmissegrund starter Hemmingsen med et langt citat fra Melanchthons bog om ægteskabet, *De coniugio*, hvori den tyske reformator med henvisning til Rommeretten (*codex lex Theodosij*) tillader skilsmisse for en kvinde, hvis mand behandler hende grusomt (156-159).³⁵ Det synspunkt tilslutter Hemmingsen sig, idet han fremlægger sin nærmere redegørelse for, hvordan en sådan kvindes anmodning om skilsmisse skal behandles af en dommer. Viser der sig at være basis for en forsoning, skal dommeren tilstræbe en sådan. Er der derimod fare for kvindens liv, skal han bevilge ikke skilsmisse, men separation i tre år. Først hvis det viser sig umuligt at nå til en forsoning på de tre år, skal skilsmisse bevilges og kvinden få lov at gifte sig igen (158).

Den sjette skilsmissegrund er manglende gudfrygtighed (*impietas in Deum*) (159-162). Konkret er det først og fremmest en mands frafald fra kristendommen eller hans kætteri, som kan føre til skilsmisse, men kun under forudsætning af, at han søger at inddrage sin hustru i frafaldet eller kætteriet. I den situation skal kvinden gå til en dommer og bede om fritagelse fra den fare, hun befinder sig i. Mens kanonisterne i en sådan situation kun ville gå med til separation, ønsker Hemmingsen også her, at dommeren skal bevilge skilsmisse med ret til at gifte sig igen efter tre år (162).

Sammenligning af skilsmissegrundene

Som indledningsvis nævnt, er det opfattelsen i den hidtidige forskning, at Niels Hemmingsen har spillet en hovedrolle i forbindelse med udarbejdelsen af Frederik II's Ægteskabsordinans af 1582. Ægteskabsordinansen omfatter seks kapitler, hvoraf de tre første handler om troløvelse, det fjerde om jomfrukrænken, beliggelse og voldtægt, det femte om grunde til at give skilsmisse og det sjette – med en klar

35. Hemmingsen 1572, 156f. Stedet, der citeres fra, findes i CR 21, 1068f. Også s. 121 henviser Hemmingsen til *De coniugio*, mens henvisninger til *De arbore consanguinitatis* findes s. 66 og 78f.

reference til de afsluttende *Casus varii* hos Niels Hemmingsen – “Om adskillige tilfald udi echteskab”.³⁶ I denne sammenhæng skal vi nøjes med at se nærmere på skilsmissegrundene i det femte kapitel.

Ifølge Ægteskabsordinansens kapitel V er der tre årsager til, at ægtefolk må skilles: hor (V.1), *desertio* (V.2) og impotens (V.3). I forbindelse med de to første af disse anføres en række nærmere bestemmelser om, i hvilke tilfælde der kan eller ikke kan bevilges skilsmisse, og hvordan sager om hor og *desertio* mere præcist skal behandles med hensyn til dokumentation og bevisførelse mv. Dem kan vi ikke gå i detaljer med; det vigtige her er de grunde til skilsmisse, der kan komme på tale.

Som tabel 1 viser, er Bugenhagen, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen fælles om at have hor og *desertio* som legitime skilsmissegrunde, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen har dertil også legemlig uegnethed til ægteskab som en grund til skilsmisse, mens Hemmingsen er alene om at have de tre yderligere skilsmissegrunde *Error*, *Violentia* og *Impietas*. Især fordi Bugenhagen og Hemmingsen tilsyneladende har to forskellige kvalifikationer af den fælles skilsmissegrund *desertio*, er det vigtigt at se nærmere på, hvordan Ægteskabsordinansen definerer sine tre årsager.

I § 1 om den første årsag til, at ægtefolk må adskilles, er det ikke fundet nødvendigt med en nærmere bestemmelse af *horveri* (V.1). I § 2 om den anden årsag, hvorfor ægtefolk må skilles ad, siges, at *desertio* er, “nar dend enne echtetperson for uden nogen skiellig orsage eller dend andens sambytcke forlader dend anden och drager bort” (V.2). Ægteskabsordinansen følger således hverken Bugenhagen i, at der skal være tale om “hemmelig” *desertio*, eller Hemmingsen i, at der skal være tale om “ondskabsfuld” *desertio*. Hvad angår den tredje årsag, hvorfor ægtefolk må skilles ad, hedder det i § 3, at det er, “om nogen er impotens, det er uskickelig til echteskab” (V.3).

Lad os så se på den nærmere redegørelse for behandlingen af de tre grunde til skilsmisse, som gives. Først hor som skilsmissegrund.³⁷ Bugenhagen, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen er fælles om at kræve, at et ægteskabsbrud skal bevises for en dommer. Hemmingsen og Ægteskabsordinansen er endvidere fælles om at sige, at hvis den, der anklager sin ægtefælle for ægteskabsbrud, selv har begået hor, så kan skilsmisse ikke bevilges. På et enkelt punkt stemmer Bugenhagen og Ægteskabsordinansen overens, mens Hemmingsen har en

36. *Corpus constitutionum Daniae*, II, 270-296. I det følgende bruger jeg denne udgaves inddeling af ordinansen i kapitler og paragraffer, selv om paragrafinddelingen ikke fandtes i originalen og de ældste trykte udgaver, men er hentet i Danske Lov.

37. Bugenhagen 1530, N iv recto – Q i recto; Hemmingsen 1572, 139-147; *Corpus constitutionum Daniae*, II, 286-288.

Tabel 1. Grunde til skilsmisse

Bugenhagen 1539	Hemmingsen 1572	Ægteskabsordinansen 1582
To grunde: - <i>Ehebruch</i> - <i>heimlich Weglauffen</i>	Seks grunde: - <i>Adulterium</i> - <i>Malitiosa desertio</i> - <i>Inhabilitas corporum, ad vsum matrimonij</i> - <i>Error</i> - <i>Violentia</i> - <i>Impietas</i>	Tre grunde: - <i>horreri</i> - <i>desertio</i> - <i>impotens, ... uskikkelig til echteskab</i>

afvigende opfattelse: Hvis en ægtemand efter at have afsløret sin hustrus hor har samleje med hende, så fortaber han ifølge Bugenhagen og Ægteskabsordinansen sin ret til at få skilsmisse; noget Hemmingsen eksplicit afviser som værende en retsregel formuleret af de middelalderlige kanonister (Hemmingsen 1572, 143). Må den i hor skyldige få lov at gifte sig igen efter en bevilget skilsmisse? Her siger Bugenhagen intet, mens Hemmingsen og Ægteskabsordinansen er enige om at kræve, at den skyldige skal have ændret sin adfærd og skal flytte til et andet sted. Hemmingsens eksplicite krav om, at det nye ægteskab ikke må være med den person, med hvem ægteskabsbruddet er sket (Hemmingsen 1572, 146), findes ikke i Ægteskabsordinansen.

Lad os derefter se på den anden skilsmissegrund, *desertio*.³⁸ Her er der en grundlæggende uoverensstemmelse mellem Bugenhagen, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen. Ifølge Bugenhagen og Ægteskabsordinansen kan skilsmisse bevilges, hvis en ægtemand er løbet væk med en anden kvinde eller har “beligget sig” med en anden, men i denne situation vil Bugenhagen give skilsmisse efter et år, mens Ægteskabsordinansen straks vil tillade et nyt ægteskab for den forladte. Hvis manden ikke er løbet væk med en anden, skal kvinden ifølge Bugenhagen vente et år, men ifølge Hemmingsen og Ægteskabsordinansen tre år, før hun kan bevilges skilsmisse. I de tre år skal hun selv leve kysk, men hvis hun ikke gør det, afviger Hemmingsen og Ægteskabsordinansen med hensyn til sanktionerne: Hemmingsen siger, at hun skal tillades at gifte sig igen i en anden by eller landsdel,

38. Bugenhagen 1530, T i recto – X i verso; Hemmingsen 1572, 147-151; *Corpus constitutionum Daniæ*, II, 288-291.

mens Ægteskabsordinansen siger, at hun skal straffes af sit herskab og forbydes at gifte sig med den person, hun har forset sig med.

Både Hemmingsen og Ægteskabsordinansen tager stilling til den situation, hvor en hustru på grund af ægtemandens *desertio* har giftet sig igen, men hvor den første mand så kommer tilbage og gør krav på hende. De gør det imidlertid helt forskelligt, idet Hemmingsen lader afgørelsen af spørgsmålet, om manden kan få hustruen tilbage, afhænge af *hendes* forhold, mens Ægteskabsordinansen lader den afgøre af *hans* forhold. Hemmingsen siger, at hvis kvinden ikke har fået lov at gifte sig af dommer og øvrighed, så skal hun enten vende tilbage til den første ægtemand eller forblive ugift, men har hun fået lov at gifte sig, så skal hun blive hos den anden og ikke vende tilbage til den første ægtemand (Hemmingsen 1572, 149f). Her repræsenterer Ægteskabsordinansen en næsten modsat holdning: Hvis kvinden har giftet sig igen, efter at der er fældet en skilsmisse, og den første ægtemand så kommer tilbage og beviser, at han har forholdt sig "tilbørligt" og ikke har "forset sig" med nogen anden, så skal hustruen forlade den anden ægtemand og komme tilbage til den første igen (V.2.6).

Så kommer vi til sidst til den tredje grund til skilsmisse, den, som kun optræder hos Hemmingsen og Ægteskabsordinansen, nemlig legemlig uegnethed.³⁹ Her er Hemmingsen og Ægteskabsordinansen enige om, at hvis impotens er opstået efter brylluppet, så må parterne leve med den. Derimod afviger de med hensyn til en impotens, der var til stede før brylluppet. For Hemmingsen er der to situationer: Hvis mandens impotens forelå før brylluppet, men blev holdt skjult for kvinden, så er der tale om bedrag, og så kan kvinden få skilsmisse. Hvis kvinden derimod kendte til impotensen før ægteskabsindgåelsen, så må parterne leve med den (Hemmingsen 1572, 152). Denne distinktion har ikke sat sig spor i Ægteskabsordinansen. Her siges bare, at hvis manden var impotent før brylluppet, skal han have tre år til at forsøge at få brøsten afhjulpet, og hvis det ikke lykkes, må der blive skilsmisse (V.3).

Som det fremgår af denne sammenligning af skilsmissegrundene, er der afgørende forskelle mellem Hemmingsen og Ægteskabsordinansen. Helt fundamentalt er, at Ægteskabsordinansen ikke overtager Hemmingsens seks skilsmissegrunde, og at den ikke kræver, at *desertio* skal være "ondsindet". Men også i mange detaljer, både med hensyn til hor, *desertio* og legemlig uegnethed, er forskellene mellem Hemmingsen og Ægteskabsordinansen nok så mange og nok så bemærkelsesværdige som lighederne.

39. Hemmingsen 1572, 151-153; *Corpus constitutionum Daniæ*, II, 291f.

Ægteskabsordinansen afviger imidlertid også fra Bugenhagen – og Luther – ved at have impotens med som en tredje skilsmissegrund ved siden af hor og *desertio*. Det kræver en særlig forklaring.

Ægteskabsordinansens tre skilsmissegrunde

Undersøger man retspraksis i ægteskabssager forud for Frederik II's Ægteskabsordinans, viser det sig, at helt tilbage til de allerførste år efter reformationens indførelse blev der fældet skilsmissemådomme med enten hor, *desertio* eller impotens som begrundelse.⁴⁰ Det betyder, at Ægteskabsordinansen var en kodifikation af en foreliggende retspraksis, ikke den lov, der indførte skilsmisse i Danmark.⁴¹ Og det forklarer, hvorfor Hemmingsens seks skilsmissegrunde ikke har sat sig spor i ordinansen.

I virkeligheden repræsenterede de tre skilsmissegrunde hor, *desertio* og impotens en “fællesprotestantisk” ægteskabsret, som også mange andre steder først forholdsvis sent – eller slet ikke – fikseredes i lovform. Et nærliggende eksempel haves i den kongelige del af Hertugdømmet Holsten, hvor et af Christian III i 1544 oprettet konsistorium i Münsterdorf som en selvfølge fældede skilsmissemådomme i tilfælde af ægteskabsbrud, *desertio malitiosa* og impotens, uden at der forelå noget lovgrundlag.⁴²

Men hvis impotens i protestantisk retspraksis anerkendtes som en tredje skilsmissegrund ved siden af hor og *desertio*, hvorfor nævnes den så hverken af Luther i *Vom Ehesachen* eller af Bugenhagen i *Vom Ehebruch und weglauffen*? Mit bud er, at impotens adskilte sig fra

40. Det fremgår blandt andet af fem skilsmissemådomme afsagt i Malmö 1538-40; se Sinikka Neuhaus. *Reformation och erkännande. Skilsmäsoärenden under den tidiga reformationsprocessen i Malmö 1527-1542*. Lund: Lunds universitet. Centrum för teologi och religionsvetenskap 2009, 238-247. Jeg påviser det samme, på grundlag af et mere omfattende retsmateriale, i en kommende artikel, der har arbejdstitlen: “...effther then ewangeliske friiheid oc cristeligt skell ...”. Retspraksis i sager om trolovelse og ægteskab før Ægteskabsordinansen af 1582”.

41. At den efterreformatoriske ægteskabsrets udvikling i det dansk-norske dobbeltmonarki helt generelt fandt sted på domstolsniveau, har Agnes S. Arnórsdóttir påvist i en række arbejder, se senest “Ægtesengen skal være uden synd.” I *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution*, red. Ole Høiris & Per Ingesman. 2017. 2, 303-325. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag; “Marriage Regulations in Denmark and Iceland 1550-1650.” I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, red. Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed. 2018. 283-301. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

42. Alexandra Lutz. *Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt/New York: Campus Verlag 2006, især 66f, 133-137.

de to andre skilsmissegrunde ved *ikke* at kunne gives en bibelsk begrundelse, og når Luther og Bugenhagen skrev deres ægteskabsskrifter, gjorde de det netop som teologer med kendskab til Skriften. I starten af *Vom Ehebruch und weglauffen* betoner Bugenhagen, at da ægteskabssager hører under den verdslige øvrighed, skal prædikanter kun give råd af Guds ord, når de spørges af øvrigheden (Bugenhagen 1539, M iv verso – N iij recto). Endvidere var deres ærinde først og fremmest sjælesørgerisk, ikke retsligt. I sit ægteskabsskrift understreger Luther, at de katolske biskopper og deres officialer (der hidtil havde behandlet ægteskabssagerne) ikke er teologer, men “gesetz treiber”, som ikke behersker samvittighedssager: “Das gehort uns Theologen zu, last sie Forum regiern, Wir wollen Conscientiam regiern” (Luther 1530, B iv verso; WA 30 III, 211). Med det som udgangspunkt måtte impotens i reformatorernes optik være en slags “teknisk” detalje, som kunne overlades til de retsinstanter, der skulle behandle ægteskabssager. Og her var det ifølge Bugenhagen tilladt at gøre brug af, “was des Bapstrecht von Ehesachen geschrieben hat”, for her fandtes meget godt, som var bygget på erfaringer indhentet af de gejstlige dommere, der i så mange år havde været alene om at behandle ægteskabssager (Bugenhagen 1539, X iij recto).

Konklusion

Unable to develop new marital jurisprudence *ab initio*, the Protestants were forced to accept the teachings of the *Corpus*, changing those points which they judged to be in obvious conflict with the teachings of Scripture but subsuming, implicitly or explicitly, substantial material from the canonists (Safley 1984, 11).

Efter reformationen blev en ny protestantisk ægteskabsret, i et kompliceret samspil mellem teologi og jura, til som en slags “kompromis” mellem Skriften og den kanoniske ret, *Corpus juris canonici*. I denne artikel har jeg givet et bidrag til belysning af denne tilblivelsesproces på dansk grund, og jeg skal afslutningsvis sammenfatte resultaterne.

Bugenhagen tilhørte ligesom Luther 1. generation af reformatorer, for hvem det var afgørende at yde ægteskabsrådgivning med udgangspunkt i Skriften. I den kunne man finde belæg for at bevilge skilsmisse i tilfælde af ægteskabsbrud (hor) i Matthæusevangeliet kap. 5 og 19, og så kunne en bestemt formulering af Paulus i 1. Korintherbrev kap. 7 fortolkes sådan, at skilsmisse kunne bevilges, hvis en mand

eller kvinde var blevet forladt af sin ægtefælle på en “ondskabsfuld” måde, altså i tilfælde af *desertio malitiosa*. I 1530 brugte Luther den formulering, at der skulle være tale om en “hemmelig og lumsk” handling. Bugenhagen lå på linie hermed, når han i 1539 talte om “mutwillig”, “freuenlich” eller – hans foretrukne udtryk – “heimlich Weglauffen”.

I forhold til Luther og Bugenhagen tilhørte Niels Hemmingsen 2. generation af reformatorer, og så lå han mere i forlængelse af traditionen fra Melanchthon end fra Luther. I Hemmingsens *Libellus de coniugio, repudio, et divortio* var de to skilsmissegrunde hor og *desertio malitiosa* begrundet med de gængse henvisninger til henholdsvis Matthæusevangeliet kap. 19 og 1. Korintherbrev kap. 7. Men dertil kom fire andre grunde, der i hovedsagen var hentet i Romerretten eller den kanoniske ret: impotens, “fejltagelse” (*Error*), vold og ugudelighed. I flere tilfælde havde Hemmingsen dem fra Melanchthon. Det gælder specielt den fra Romerretten hentede opfattelse af vold som legitim skilsmissegrund. At ville give en kvinde, der blev mishandlet af sin mand, adgang til skilsmisse var et centralt punkt, der adskilte mellem en “streng” opfattelse, forfægtet af Luther, Bugenhagen, Calvin og en række andre protestantiske teologer, der kun ville tillade skilsmisse ved de skriftbelagte grunde hor og *desertio*, og en “mildere” opfattelse, som Melanchthon var den mest fremtrædende repræsentant for, og som også ville tillade skilsmisse i andre tilfælde.⁴³

De tre skilsmissegrunde i Ægteskabsordinansen af 1582 kom ikke fra Hemmingsen eller andre teologer, men var en del af en fællesprotestantisk ægteskabsret, der var udformet i retspraksis længe før. Kun hor og *desertio* kunne begrundes med henvisning til Skriften, ikke impotens. At impotens var nævnt som skilsmissegrund i Luthers *Vom ehelichen Leben* fra 1522, var en arv fra middelalderens kanoniske ret. I Bugenhagens forholdsvis positive omtale af denne “paveret om ægteskabssager” finder vi en del af forklaringen på, at den kanoniske ægteskabsret i vid udstrækning gik uændret gennem den protestantiske reformation: Den byggede på århundreders erfaring med retslig behandling af ægteskabssager, og derfor kunne de dele af den, der ikke direkte var i modstrid med Skriften, godt bevares.

43. Hans Gert Hesse. *Evangelisches Ehescheidungsrecht in Deutschland*. Bonn: H. Bouvier u. Co. Verlag 1960, 12-26. Den “milde” opfattelse slog først meget sent igennem i retspraksis, se Lutz 2006, 133-147.

Litteratur

- Andersen, Ernst. 1954-56. *Ægteskabsret*, I-II. København: G.E.C. Gad.
- Andersen, Ernst. 1970. *Træk af juraens udvikling*, I: 25 essays. København: Juristforbundets Forlag.
- Arnórsdóttir, Agnes S. 2017. "Ægtesengen skal være uden synd." I *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution*, red. Ole Høiris & Per Ingesman, 2, 303-325. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Arnórsdóttir, Agnes S. 2018. "Marriage Regulations in Denmark and Iceland 1550-1650." I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, red. Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed, 283-301. Refo500 Academic Studies 33. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Brooke, Christopher N.L. 1989. *The Medieval Idea of Marriage*. Oxford/ New York: Oxford University Press.
- Brundage, James A. 1987. *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Buske, Norbert. 2010. "Titeleinfassungen der Schriften Johannes Bugenhagens – Ein Beitrag zur Entwicklung der reformatorischen Bilderwelt." I *Johannes Bugenhagen (1485-1558). Der Bischof der Reformation*, red. Irmfried Garbe & Heinrich Kröger, 345-384. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Corpus constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1600*, udg. V.A. Secher. I-VI. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1887-1918.
- Dieterich, Hartwig. 1970. *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Jus Ecclesiasticum 10. München: Claudius Verlag.
- Donahue, Jr., Charles. 2007. *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geisenhof, Georg. 1908. *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*. Bugenhagiana – Quellen zur Lebensgeschichte des D. Joh. Bugenhagen 1. Leipzig: M. Heinsius Nachfolger (genoptryk Nieuwkoop: B. de Graaf 1963).
- Glebe-Møller, Jens. 1979. "Socialtiske aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab." *Kirkehistoriske Samlinger*: 7-56.

- Harrington, Joel F. 1995. *Reordering marriage and society in Reformation Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Helmholz, Richard. 1974. *Marriage Litigation in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hemmingsen, Niels. 1572. *Libellus de conjugio, repudio et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in regnis Dania et Norvegia constituti sunt*. Leipzig: Iohannes Steinman.
- Hemmingsen, Niels. 1987. *Vejledning i ægteskabssager 1572*. Oversat, og med indledning og noter, ved Richard Mott. København: Øresund.
- Hesse, Hans Gert. 1960. *Evangelisches Ehescheidungsrecht in Deutschland*. Schriften zur Rechtslehre und Politik 22. Bonn: H. Bouvier u. Co. Verlag.
- Kinder, Ernst. 1953. “Luthers Stellung zur Ehescheidung.” *Luther. Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 25: 27-38.
- Kjær, Morten, & Mattias Skat Sommer. 2021. “The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1485-1558).” I *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt, 68-89. London & New York: Routledge.
- Lausten, Martin Schwarz. 2011. *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*. København: ANIS.
- Lausten, Martin Schwarz. 2013. *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*. København: ANIS.
- Luther, Martin. 1520. De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium. *D. Martin Luthers Werke*. 1883ff. Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger (= WA) 6, 484-573.
- Luther, Martin. 1522. Vom Ehelichen Leben. WA 10 II, 267-304.
- Luther, Martin. 1529. Ein Traubüchlein für die einfältigen Pfarrherr. WA 30 III, 43-80.
- Luther, Martin. 1530. Von Ehesachen. WA 30 III, 198-248.
- Lutz, Alexandra. 2006. *Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit*. Geschichte und Geschlechter 51. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Melanchthon, Philipp. De arbore consanguinitatis et affinitatis, sive de gradibus. *Corpus reformatorum*. 1834ff. Halle (Saale) (=CR) 16, 509-524.
- Melanchthon, Philipp. De coniugio. CR 21, 1051-1076.

- Neuhaus, Sinikka. 2009. *Reformation och erkännande. Skilsmäsoärenden under den tidiga reformationsprocessen i Malmö 1527-1542*. Lund: Lunds universitet. Centrum för teologi och religionsvetenskap.
- Phillips, Roderick. 1988. *Putting asunder. A history of divorce in Western society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rørdam, H.F. 1864-66. "Et nyt Bidrag til Oplysning om Dr. Johan Bugenhagens Virksomhed i Danmark." *Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. III: 465-482.
- Safley, Thomas Max. 1984. *Let no man put asunder. The control of marriage in the German Southwest: a comparative study, 1550-1600*. Kirksville (MO): The Sixteenth Century Journal Publishers.
- Sommer, Mattias Skat. 2020. *Envisioning the Christian Society. Niels Hemmingsen (1513-1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*. Spätmittelalter, Humanismus, Reformation. 116. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Sommer, Mattias Skat & Morten Kjær. 2021. "The Christian jurisprudence of Niels Hemmingsen (1513-1600)." I *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt, 128-150. London & New York: Routledge.
- Sprengler-Ruppenthal, Anneliese. 2004. *Gesammelte Aufsätze. Zu den Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. Jus Ecclesiasticum 74. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Stein, Albert. 1983. "Luther über Eherecht und Juristen." I *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, hrsg. Helmar Junghans, I, 171-185, II, 781-785. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Von Ehesachen. D. Mart. Luth. Item. Vom Ehebruch vnd weglauffen. D. Johan Bugenhagen Pomerl an Königliche Maiestat zu Dennemarcken etc. De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus. Philippi Melanthonis*. Wittenberg: Ioseph Clug 1540.
- Witte, Jr., John. 1997. *From Sacrament to Contract. Marriage, Religion, and Law in the Western Tradition*. Louisville (KY): Westminster John Knox Press.
- Witte, Jr., John. 2002. *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.